

УДК 172.1

DOI: 10.32837/apfs.v0i25.870

Олександр Олександрович Соколовський

аспірант кафедри філософії

Національний університет «Одеська юридична академія», м. Одеса, Україна

СТРУКТУРНІСТЬ ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ ЯК ОСНОВОПОЛОЖНА ОЗНАКА, ЩО ВИЗНАЧАЄ ЇЇ ЗМІСТ

Анотація: Правосвідомість як складне структурне формування характеризується шляхом поступового та послідовного розкриття складових частин, які логічно та функціонально пов'язані між собою та утворюють цілісну організацію. Актуальність даного питання виражається в тому, що виділення структури правової свідомості допомагає краще зрозуміти її місце в житті як суспільства, так і окремого індивіда, в системі соціально-нормативного регулювання.

В статті здійснено аналіз структури правосвідомості як її ключової характеристики на основі поглядів вчених стосовно цього питання. Здійснено теоретичне узагальнення та систематизація уявлень про структуру, функції, механізми формування й реалізації регулятивних засад правосвідомості. Правосвідомість, відображаючи об'єктивні потреби суспільного розвитку, є передумовою і регулятором поведінки людини, додає цілеспрямованого характеру діяльності. Висловлена думка щодо систематизації наявних знань з приводу даного питання, відповідно до якої у структурі правової свідомості виділяють правову психологію та правову ідеологію, як керівні елементи, а також правову поведінку — складову, яка обумовлюється ідеологічними та психологічними факторами. Встановлено взаємовплив, взаємозв'язок складових елементів, їх роль в процесі реалізації функцій правової свідомості. Показана відносна самостійність структурних елементів правової свідомості щодо суспільного буття.

Показано, що елементи правосвідомості не просто знаходяться в певних відносинах, а й обов'язково обумовлюють один одного, що дозволяє конкретній системі перебувати в процесі безперервного розвитку. Визначено, що правосвідомість функціонує як складна динамічна система, яка включає в себе правові ідеї, знання, відчуття, переконання, якими оперує її суб'єкт. Охарактеризовано значення кожного з елементів правосвідомості для організації та оформлення суспільної правової реальності. Обґрунтована роль наукового пізнання у справі ліквідації розриву між правосвідомістю і досягнутим рівнем розвитку суспільних відносин.

Ключові слова: структура правосвідомості, правова ідеологія, правова психологія, правова поведінка, правове буття.

Постановка проблеми. Правосвідомість — складне структурне формування. Характеризувати його можна лише шляхом поступового та послідовного розкриття складових частин, які логічно та функціонально пов'язані між собою та утворюють цілісну організацію. Актуальність даного питання виражається в тому, що виділення структури правової свідомості допомагає краще зрозуміти її місце в житті як суспільства, так і окремого індивіда, в системі соціально-нормативного регулювання. Будучи системним утворенням, правова свідомість постійно відчуває на собі вплив соціальних, культурних, історичних, політичних, економічних факторів, що безумовно відбивається на її структурі. Елементи в середині систем, зокрема елементи правосвідомості, не просто знаходяться в певних відносинах, а й обов'язково обумовлюють один одного, що дозволяє конкретній системі перебувати в процесі безперервного розвитку. Розглядаючи їх у такій діалектичній взаємодії, легко зрозуміти, що неправильне тлумачення, розуміння одного з елементів призводить до беззмістовності феномену правосвідомості загалом, тобто як сукупності її

основоположних складових. Очевидною є потреба теоретичного узагальнення та систематизації уявлень про структуру, а отже і зміст, функції, механізми формування й реалізації регулятивних засад правосвідомості. Відповідно до цього, постає проблема наукової розробки цілісної теорії формування та функціонування правосвідомості як складного системного явища, що має цілісну та упорядковану структуру.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Системність правосвідомості, як її основоположна властивість, не викликає суперечок у науковому середовищі. Але різноманітність поглядів стосовно конкретних частин правової свідомості призводить до відсутності однієї узагальненої та чіткої схеми її внутрішньої структурованості. Філософсько-правові аспекти дослідження структури правосвідомості висвітлюються у працях А. С. Піголкіна, В. П. Сальникова, І. О. Ільїна, В. М. Хропанюка, О. В. Зайчука, О. А. Лукашовой, М. В. Цвіка, О. Ф. Скаун, К. Г. Волинка, М. М. Вопленко, Ю. Ю. Калиновського, М. Г. Матузова, І. Є. Фарбера. У більшості авторів аналіз буттєвих основ правосвідомості, її структурного наповнення часто зводиться лише до законодавчо-нормативної форми буття права. Поряд з цим, визнаючи таку дослідницьку площину юриспруденції, важливо визнавати істотну залежність механізмів суб'єктивного сприйняття та осмислення права не тільки від форм його законодавчої матеріалізації, але й від таких онтологічних чинників, як соціально-економічні, політичні, культурно-ціннісні, суспільно-комунікативні, антропологічні.

Метою статті є окреслення структурної характеристики правосвідомості та співставлення конкретних елементів із їх практичним функціональним навантаженням, спираючись на різноманітні погляди науковців стосовно даної проблеми.

Виклад основного матеріалу. Вивчення суспільної думки стосовно конкретних правових норм та регулятивних заходів дає об'єктивну інформацію про оцінку громадянами правової дійсності, про можливі проблеми, що перешкоджають нормальному перебігу суспільних відносин, шляхів їх швидкого та ефективного вирішення. Аналізуючи наукову літературу, можна визначити три найбільш поширені підходи щодо розуміння структури правової свідомості, які мають як спільні, так і відмінні риси, а саме: гносеологічний, соціологічний та інструментальний. Представники кожного з підходів по-різному визначають складові елементи явища правосвідомості, які на їхню думку є основними, такими, що визначають зміст даного феномена. Послідовники гносеологічного підходу визначають правову ідеологію та правову психологію як базові компоненти правосвідомості; соціологічного — розглядають правосвідомість як поєднання раціонального, психологічного та поведінкового елементів; інструментальний підхід у свою чергу тлумачить правосвідомість шляхом її розмежування на науковий, професійний та масовий рівні.

Різнманітність поглядів на безумовно складне питання структурування правосвідомості призводить навіть до стирання меж, які розділяють структурні елементи цього явища та його рівні, види — це досить помітно при дослідженні висновків вчених, які являються прибічниками інструментального та соціологічного підходів до характеристики будови правової свідомості. Виникають розбіжності між теоретичним та практичним рівнем сприйняття правової дійсності, соціально-правової реальності, отримує окреме вираження дієвий, вольовий, поведінковий аспект у структурі правової свідомості. Гносеологічний підхід являється базовим для розуміння цієї проблеми, проте не слід применшувати висновки, що можуть бути дані при розгляді структури правосвідомості з інших позицій, які будуть не протилежними думкам, що переважають, а зможуть певним чином доповнити, роз'яснити, підтвердити їх.

Правосвідомість як складне явище правового життя суспільства має свою достатньо насичену внутрішню структуру, яка містить в собі правову ідеологію та

правову психологію — основоположні, змістоутворюючі складові. Саме ці два елементи є реальним вираженням правосвідомості у житті суспільства, опредмечують її внутрішній світ [2, с. 9]. Вони є частинами системи правосвідомості, функціонально пов'язані між собою, але кожен з них по-своєму здійснює вплив на свідомість суб'єктів соціально-правових відносин.

Правова психологія — неусвідомлене або не до кінця продумане ставлення до права, правових явищ, що й є правосвідомістю, яка походить з повсякденної практики у процесі зіткнення з конкретними юридичними ситуаціями, а тому формується здебільшого стихійно, спонтанно, безсистемно. Вона не осмислена теоретично, не упорядкована логічно. Понятійні форми відображення правової дійсності не мають визначального значення, поступаючись своєю роллю емоціям, почуттям, враженням. Правова психологія — сукупність звичок, настроїв, переконань, традицій, в яких виражається відношення різних соціальних груп, професійних колективів, окремих індивідів до права, законності, системи правових інститутів, які функціонують у суспільстві [7, с. 202]. Таким чином визначає один з елементів правосвідомості В. М. Хропанюк, зазначаючи, що психологія характеризує ті переживання, відчуття, думки людей, які виникають в зв'язку з процесом творення норм права, станом чинного законодавства і практичним виконанням його вимог.

Правова ідеологія — це сукупність ідей, принципів, теорій, концепцій, які в систематизованій формі відображають та оцінюють правову дійсність. Для правової ідеології характерне цілеспрямоване наукове, філософське осмислення права не на рівні його окремих проявів, а як цілісного явища, що має власну цінність [8, с. 535]. В даному випадку доцільніше говорити про ідеологію як категорію суб'єктивовану, оскільки вона, на відміну від об'єктивної та неупередженої науки, являється знанням про ідеї, думки, а у деяких випадках навіть мрії. Безумовно, ідеологія має раціональне підґрунтя свого формування, базується на наукових позиціях, є результатом теоретичного відображення правової дійсності, узагальнює найбільш відомі та значущі закономірності становлення, розвитку і функціонування держави та права.

Психологічні моменти, у свою чергу, пронизують весь процес реалізації права, механізм правового регулювання, юридичну практику, бо все це втілюється в життя через вольову діяльність людей не тільки на основі їхніх поглядів, але й емоцій. Суб'єкти права — живі люди, яким властиві всі без винятку психологічні стани [4, с. 119]. Тобто, правова психологія описує процеси, які безпосередньо пов'язані з умовами життя її носіїв — індивідів, великих і малих соціальних груп. Відповідно до цього, вона не може, в силу своїх особливостей, охопити системно весь комплекс суспільних відносин. Тому відображення психологією буття має дещо обмежений характер, беручи до уваги насамперед зміни, що відбуваються в сфері безпосередньої життєдіяльності індивідів і груп.

Зображення буття правовою ідеологією носить, як правило, раціональний характер, а психологією — емпіричний. Це не означає, однак, що емпіричний характер відображення неодмінно веде до спотворення громадських відносин, що розглядаються. Нерідко саме такий опис дає справжню картину дійсності, але йому не вистачає системності, правильного усвідомлення не тільки конкретних даних, а і їх розгляду у взаємозв'язку із всією сукупністю суспільних відносин. Тому самі по собі висновки, зроблені на рівні правової психології, можуть не вписуватися в ті загальні твердження, які випливають з комплексного наукового усвідомлення суспільних відносин. Звідси й можливі протиріччя між суспільним і груповим інтересом, які не виключені в умовах життя суспільства.

В основі взаємодії та взаємозв'язку ідеологічних і соціально-психологічних елементів правової свідомості лежить відображення ними єдиного комплексу

об'єктивних процесів і явищ суспільного розвитку. В. П. Сальников зазначає, що несприйняття на рівні правової психології тих чи інших заборон породжує проблеми, пов'язані зі створенням та втіленням в життя норм певного закону, обумовлює додаткові складнощі у правоохоронній діяльності. З іншого боку, правова ідеологія характеризується цілеспрямованим освоєнням, розумінням та усвідомленням неоднозначних ситуацій права як цілісного соціального утворення. Причому розуміння проблем та їх вирішення відбувається не стихійно, а строго організовано і за участю професіоналів [6, с. 382]. Тісний зв'язок правової ідеології та психології чітко проявляється у функціях правової свідомості: гносеологічній, прогностичній, регулятивній, оцінювальній, комунікативній. У здійсненні цих функцій незмінною є присутність обох структурних елементів правової свідомості — ідеологічного і психологічного, раціонального та емоційного. Але характер співвідношення даних елементів визначається й особливостями конкретної функції правової свідомості, і сферою суспільних відносин на пізнання, моделювання і регулювання яких вона направлена, і особливостями структури свідомості соціальних груп чи особистостей, які знаходяться в сфері дії функцій правосвідомості. Слід зазначити, що співвідношення ідеологічних і психологічних елементів різне в конкретних формах суспільної свідомості. У політичній, правовій, філософській свідомості переважають ідеологічні елементи. В етичній, естетичній, релігійній формах свідомості — соціально-психологічні.

Зв'язок правової ідеології та психології полягає у тому, що ідеологія збагачує правову психологію ціннісно-нормативними орієнтирами, а психологія являється єдиним джерелом для формування правових норм, оскільки вона є більш мобільною: швидко реагує на зміни, що відбуваються в юридичній практиці, відображаючись у почуттях, настроях та поглядах, які, у свою чергу, безпосередньо впливають на усвідомлення особою правових змін [3, с. 558]. Який би не був високий рівень суспільної правосвідомості, вона завжди буде виступати в єдності своїх структурних елементів: ідеології та психології, які найбільш глибоко і всебічно відображають різні сторони суспільного буття. Поряд з теоретичним, системним усвідомленням дійсності завжди буде існувати емпіричне пізнання, яке виражає ставлення до різних правових явищ, суспільних настроїв, психологічних станів, характерних для кожного історичного етапу розвитку суспільства. Правове усвідомлення суспільних відносин здійснюється не тільки в ідеологічній формі, а й у формі почуттів, звичок, традицій. Обидві складові правосвідомості незмінно виокремлюються і в правотворчій, і в правозастосовній діяльності.

Неухильний розвиток правової ідеології, збагачення її новими науковими ідеями, висновками, концепціями ні в якій мірі не знімають питання про соціально-психологічну сторону правової свідомості. І це пов'язано не тільки зі специфікою відображення суспільного буття в категоріях правової психології, а й з тим, що в ній закладено механізм, який приводить в рух всю систему правової свідомості, зокрема весь психологічний комплекс, пов'язаний з вольовими діями. К. Г. Волинка стверджує, що поведінковий або вольовий елемент правосвідомості охоплює собою мотиви правової поведінки, правові установки, зумовлює та визначає діяльність особи у правовому середовищі, починає її аналізувати. На основі цього виробляється певне ставлення до того чи іншого правового явища. Залежно від оцінки правових явищ з'являється мотив поведінки, людина вирішує, як їй діяти в тих чи інших правових відносинах. Поведінкові елементи напряму пов'язані з волею людини. Вольову спрямованість ще називають вольовою установкою, тобто готовністю людини до певних дій [1, с. 193-194]. На практиці, основні елементи у вигляді ідеології та психології, зумовлюючи поведінковий елемент правосвідомості, який деякі науковці

ставлять в один ряд з основними двома, виступають як єдине ціле. Вони досить складно піддаються структуруванню та відділенню один від одного, що ще раз вказує на їх взаємопов'язаність та взаємообумовленість.

Та попри це, відзначаючи нерозривну єдність правової ідеології та психології, не можна не зупинитися на питанні про відносну самостійність кожного зі структурних елементів правової свідомості щодо суспільного буття, яке ними характеризується, з одного боку, і по відношенню їх один до одного — з іншого. Відображення буття правовою ідеологією і психологією має гносеологічний характер, завжди описує певні конкретно-історичні суспільні відносини. Але даний процес різний у кожного зі структурних елементів правової свідомості. Ця відмінність визначається неоднаковою сферою охоплення описуваних суспільних відносин, різним характером відображення, швидкістю реакції на зміни в суспільних відносинах.

Правова психологія репрезентує переважно споглядальний момент пізнання. Вона базується на знайомстві із життєвими реаліями, особливо державно-правовими процесами. Тут відношення до правових явищ — права, правопорядку, законності — складається стихійно, хоча і за посередництва законів, і намагається сформулювати певні почуття та емоції [5, с. 146]. Дуже важливо зупинитися на неправильному твердженні про те, що суспільна психологія є нижчим рівнем розвитку правосвідомості. Правова психологія — це відмінний від ідеології спосіб відображення суспільного буття. Він пов'язаний з безпосереднім, в значній мірі емоційним сприйняттям суспільних відносин, в той час як ідеологія — результат наукового осмислення, концептуальної обробки суспільних відносин. В цілому ж, ідеологія і психологія створюють єдиний емоційно-інтелектуальний сплав, який всебічно описує суспільне буття. Їх взаємний вплив великий, оскільки пізнавальний процес відображення дійсності здійснюється в єдності емоціональних і раціональних чинників. Ідеологія активно впливає на формування правової психології, з іншого боку, вбирає в себе її властивості.

Особливість віддзеркалення суспільного буття правовою ідеологією і психологією полягає в різній швидкості реакції кожного зі структурних елементів правової свідомості на динаміку суспільних відносин. Оскільки зміни конкретних суспільних відносин знаходять безпосереднє відображення в умовах життя тих чи інших соціальних груп суспільства, то вони можуть швидше відчувати ці зміни, емпірично зафіксувати їх у своїй свідомості. Правова ідеологія враховує зміни конкретних суспільних відносин на основі їх глибокого наукового усвідомлення. І хоча правова ідеологія випереджає у своєму розвитку психологію, необхідність оцінювати зміни суспільних відносин в загальній системі, враховувати настрої та почуття класів і соціальних груп визначає «вторинність» ідеології стосовно правової психології при відображенні таких громадських відносин, які можуть бути охарактеризовані як безпосередні складові умови життя даних соціальних груп, класів (наприклад, сімейні відносини, сфера побутового обслуговування). Ця «вторинність» правової ідеології стосовно психології аж ніяк не означає відставання першої від другої. Такий розрив визначається потребою в певному часі (більш-менш тривалому) для наукового усвідомлення і оцінки змін, що відбуваються, для перевірки правильності правових висновків і пропозицій, що впливають з розвитку даних суспільних змін.

В даному контексті необхідно розглянути проблему відносної самостійності правосвідомості у її зіставленні з буттям. Відомо, що правосвідомість, як і всі інші форми суспільної свідомості, визначається буттям і тому є похідною, вторинною стосовно нього. Ця підпорядкованість, вторинність ні в якій мірі не обумовлює обов'язкової невідповідності правосвідомості та буття. У розвитку правосвідомості знаходять вираз закономірності, характерні для співвідношення свідомості та буття в цілому: свідомість може випереджати розвиток буття, вона може відставати від

процесу розвитку, а також адекватно відображати закономірності існування суспільного буття. Процес становлення правосвідомості, віддзеркалення в ній потреб та інтересів суспільного прогресу нерівномірний і суперечливий через характер відносин, що розкриваються правосвідомістю та складну взаємодію правової ідеології й психології. Відсутність узгодженості між правосвідомістю та суспільним правовим життям становить тимчасове явище, оскільки справжня науковість ідеології є важливим фактором ліквідації можливого розриву між правосвідомістю і досягнутим рівнем розвитку суспільних відносин, підтягування суспільної психології до рівня чітко окреслених відносин між людьми. Причому, коли ми говоримо про можливість відставання суспільної правосвідомості від буття, мова йде не про правосвідомість загалом, а про окрему групу поглядів, які не встигли увібрати зміни, що відбулися в суспільному житті. Щоб реформи були зафіксовані в правовій системі, необхідно їх усвідомлення на рівні наукової правової ідеології, що спровокує реформування економічних, політичних відносин, і відповідну соціально-психологічну реакцію членів суспільства на ці зміни. У тому випадку, якщо правові процеси не можуть бути усвідомленими на рівні правової психології в силу її стихійності, неформленості, правова ідеологія виступає підґрунтям для переорієнтації психології в напрямку розуміння, пізнання об'єктивних потреб суспільного розвитку, зокрема функціонування ефективної правової системи.

Висновки. Отже, ідейно-психологічне відображення правової дійсності особистістю відбувається через єдину систему уявлень та суджень людей про природу та закономірності правових явищ. Структура правосвідомості виступає сукупністю правової ідеології та психології поряд із поведінковим елементом, який формується як наслідок взаємодії та зв'язку двох основоположних складових. Структурні елементи правової свідомості, формуючи цілісне явище, уніфікований феномен, покликані давати відповіді на питання, що виникають в правовій сфері життя суспільства. Слід звернути увагу на проблемність у відокремленні складових частин правосвідомості, на відсутність чітких меж між ними через їхній взаємозв'язок та взаємовплив. Цим пояснюється плюралізм поглядів науковців стосовно даного питання, яке має безумовне значення для формування, функціонування, а головне розуміння соціально-правової дійсності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Волинка К. Г. Теорія держави і права: Навч. посіб. / К. Г. Волинка — К.: МАУП.— 2003. — 240 с.
2. Вопленко Н. Н. Правосознание и правовая культура: учебное пособие / Н. Н. Вопленко. — Волгоград: издательство «ВолГУ». — 2000. — 52 с.
3. Зайчук О. В. Теорія держави і права. Академічний курс: 2-е вид., перероб. і доповн. / О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко, А. П. Заєць, В. С. Журавський, О. Л. Копиленко. — К.: Юрінком Інтер. — 2008. — 688 с.
4. Матузов Н. И., Малько А. В. Теория государства и права: учебник / Н. И. Матузов, А. В. Малько. — М.: «Юристъ». — 2004. — 245 с.
5. Пиголкин А. С. Общая теория права: Учебник для юридических вузов: 2-е изд., испр. и доп. / А. С. Пиголкин, Ю. А. Дмитриев, И. Ф. Казьмин, В. В. Лазарев. — М.: Изд-во МГТУ им. Н. Э. Баумана. — 1996. — 384 с.
6. Сальников В. П. Философия и методология познания: Учебник для магистров и аспирантов / В. Л. Обухов, Ю. Н. Солонин, В. П. Сальников. — СПб. — 2003. — 560 с.

7. Хропанюк В. Н. Теория государства и права / В. Н. Хропанюк. — М.: Издательство «Интерстиль», «Омега-Л». — 2008. — 384 с.

8. Цвік М. В., Петришин О. В. Загальна теорія держави і права: / М. В. Цвік, О. В. Петришин. — Харків: Право. — 2009. — 584 с.

СТРУКТУРНОСТЬ ПРАВОВОГО СОЗНАНИЯ КАК ОСНОВОПОЛАГАЮЩИЙ ПРИЗНАК, ОПРЕДЕЛЯЮЩИЙ ЕГО СОДЕРЖАНИЕ

Аннотация: В статье проведен анализ структуры правосознания как его ключевой характеристики на основе взглядов ученых по этому вопросу. Правосознание, отражая объективные потребности общественного развития, является предпосылкой и регулятором поведения человека, предопределяет целенаправленный характер деятельности. Высказано мнение о систематизации имеющихся знаний по данному вопросу, согласно которому в структуре правового сознания выделяют правовую психологию и правовую идеологию, как руководящие элементы, а также правовое поведение — составляющую, которая определяется идеологическими и психологическими факторами. Установлено взаимовлияние, взаимосвязь элементов, их роль в процессе реализации функций правового сознания. Определено, что правосознание функционирует как сложная динамическая система, включающая в себя правовые идеи, знания, чувства, убеждения, которыми оперирует ее субъект. Охарактеризовано значение каждого из элементов правосознания для организации и оформления общественной правовой реальности.

Ключевые слова: структура правосознания, правовая идеология, правовая психология, правовое поведение, правовое бытие.

STRUCTURALNESS OF LEGAL CONSCIOUSNESS AS A FUNDAMENTAL FEATURE DEFINING ITS CONTENT

Summary: Legal consciousness as a complex structural formation is characterized by the gradual and consistent disclosure of components that are logically and functionally interconnected and form a coherent organization. The relevance of this issue is expressed in the fact that the allocation of the structure of legal consciousness helps to understand better its place in the life of all society and of individual, in the system of social and normative regulation.

The article analyzes the structure of the legal consciousness as its key characteristic based on the views of scholars on this issue. The theoretical generalization and systematization of ideas about the structure, functions, mechanisms of formation and implementation of regulatory principles of justice have been carried out. The legal consciousness, reflecting the objective needs of social development, is a prerequisite and regulator of human behavior, adds purposeful nature of activity. The opinion on the systematization of the existing knowledge regarding this issue has been expressed, according to this opinion, legal psychology and legal ideology are distinguished in the structure of legal consciousness as dominant elements, as well as legal behavior - a component that is conditioned by ideological and psychological factors. It established the interinfluence, interconnection of constituent elements, their role in the process of realization of functions of legal consciousness. The relative independence of the structural elements of legal consciousness in relation to social existence is shown.

It is shown that the elements of legal consciousness are not only in certain relationships, but also necessarily condits each other, which allows a particular system to be in the process of continuous development. It is determined that legal consciousness works as a complex dynamic system, which includes the legal ideas, knowledges, feelings, beliefs that its subject operates on. The importance of each element of justice for the organization and execution of public legal reality is characterized. The role of scientific knowledge in closing the gap between justice and the achieved level of development of social relations is substantiated.

Key words: structure of legal consciousness, legal ideology, legal psychology, legal behavior, legal being.